

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.2 № 4

2025

AUTIZM SPEKTORI BUZILGAN BOLALARNI MULOQOTNING XUSUSIYATLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Nazokat Abidova

Nizomiy nomidagi nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
Oligofrenopedagogika kafedrası dotsenti

Annotatsiya.

Autizm spektr buzilishi bo'lgan bolalarning nutqiy, neverbal va ijtimoiy muloqot ko'nikmalari tahlil qilinadi. Shuningdek, muloqotdagi cheklovlarning sabab va oqibatlari, ularni bartaraf etish yo'llari, logopedik hamda psixologik yondashuvlarning ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Maqola natijalari autizmlı bolalar bilan ishlashda individual yondashuv zarurligini tasdiqlaydi. Autizmlı bolalarda nutqni tushunish jarayoni nisbatan saqlangan bo'lsa-da, diqqatni, xatti-harakatni va nutqiy reaksiyalarni ixtiyoriy tashkil etishdagi qiyinchiliklar muloqot jarayonini murakkablashtirishi asoslab beriladi. Shuningdek, ramziy fikrlashning cheklanganligi, og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa vositalaridan foydalanishdagi kamchiliklar hamda ijtimoiy o'zaro ta'sirning yetarli darajada shakllanmaganligi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: autizm spektri buzilishi, nutqni idrok etish, kommunikativ buzilishlar, og'zaki muloqot, ijtimoiy o'zaro ta'sir, kognitiv rivojlanish, ramziy fikrlash, diagnostik baholash, korreksion-pedagogik yondashuv.

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ КОММУНИКАЦИИ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Абидова Назокат

доцент кафедры олигофренопедагогики

Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами

Аннотация.

В статье анализируются вербальные, невербальные и социально-коммуникативные навыки детей с расстройствами аутистического спектра. Рассматриваются причины и последствия коммуникативных ограничений, способы их преодоления, а также важность логопедической и психологической помощи. Результаты статьи подтверждают необходимость индивидуального подхода в работе с детьми с аутизмом. Утверждается, что, хотя процесс понимания речи у детей с аутизмом относительно сохранен, трудности в произвольной организации внимания, поведения и речевых реакций осложняют коммуникативный процесс. Также подчеркиваются ограничения символического мышления, недостатки в использовании вербальных и невербальных средств коммуникации и недостаточное формирование социального взаимодействия.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, восприятие речи, коммуникативные расстройства, вербальная коммуникация, социальное взаимодействие, когнитивное развитие, символическое мышление, диагностическая оценка, коррекционно-педагогический подход.

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING COMMUNICATION CHARACTERISTICS IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Nazokat Abidova-Associate Professor, Department of Oligophrenopedagogy

Nizami Uzbekistan National Pedagogical University

Annotation.

The verbal, nonverbal and social communication skills of children with autism spectrum disorders are analyzed. The causes and consequences of communication limitations, ways to overcome them, and the importance of speech therapy and psychological approaches are also shown. The results of the article confirm the need for an individual approach in working with children with autism. It is argued that although the process of understanding speech is relatively preserved in children with autism, difficulties in the voluntary organization of attention, behavior and speech reactions complicate the communication process. It also highlights the limitations of symbolic thinking, shortcomings in the use of verbal and non-verbal means of communication, and insufficient formation of social interaction. The article systematically describes modern diagnostic methods and approaches aimed at assessing the communicative and social skills of children with autism and shows their practical significance.

Keywords: autism spectrum disorder, speech perception, communicative disorders, verbal communication, social interaction, cognitive development, symbolic thinking, diagnostic assessment, correctional-pedagogical approach.

Autizm spektori buzilgan bolaning nutqini idrok etishi, tovushning, soʻzning predmet bilan oʻzaro bogʻliqligi, aytilayotgan gaplar va uning atrofida sodir boʻlayotgan voqealarning maʼnosini tushunishi buzilmaydi. Autizmli bolaning asosiy qiyinligi nutqni tushunish sohasida emas, balki oʻzboshimchalik sohasida: diqqat va xatti-harakatni eshitgan narsasiga mos ravishda oʻzboshimchalik bilan tashkil etish, oʻz nutq reaksiyasini oʻzboshimchalik bilan tashkil etishdir. Bizning fikrimizcha, autizmli bolalarda nutq nutqini tushunishning buzilishi ikki omilning kombinatsiyasi bilan bogʻliq: soʻz, tasvir va uning maʼnosi oʻrtasidagi aloqani shakllantirishdagi qiyinchiliklar va xatti-harakatlarning ixtiyoriy tashkil etilishi va tartibga solinmaganligi. Ogʻzaki muloqot buzilishi oʻzini muloqot uchun nutqdan foydalana olmaslik sifatida namoyon qiladi. Autizmli bolalarning nutqi koʻpincha kommunikativ xarakterga ega emas va muloqotni boshlash ayniqsa qiyin.

Baʼzi hollarda ular oʻz niyatlarini noanʼanaviy usullar bilan bildiradilar. Masalan, soʻrov notoʻgʻri xatti-harakatlar shaklida ifodalanishi mumkin: qichqiriq, tajovuz. Shu bilan birga, nutqdan foydalanish mumkin avtomatlash, maʼlum bir kommunikativ funktsiyani bajarmasdan. Niyat ekolaliya shaklida ifodalanishi mumkin, bu boshqa holatda ham kommunikativ fokusga ega emas. Baʼzan qandaydir kommunikativ niyat bilan ekolapik gapni ishlatadigan bolalar nutq soʻzlanayotgan shaxsga yaqinlashmasligi, unga qaramasligi, boshqa yoʻllar bilan uning eʼtiborini jalb qilmasligi mumkin. Bu xususiyatlar muloqot jarayonini murakkablashtiradi, chunki atrofda odamlar uchun bolaning nutqining maqsadini aniqlash qiyin boʻladi.

Autizm ogʻzaki boʻlmagan muloqotning buzilishi bilan tavsiflanadi. Goʻdaklik davrida bunday bolalar qoʻllarini kattalar tomon choʻzmaydilar, ularni olishlarini kutadilar. Ular vizual aloqa tizimidagi buzilishlarni koʻrsatadi. Masalan, autizmli bola suhbatdoshiga juda yaqin va uzoq vaqt qaraydi yoki vizual aloqadan qochadi. Voyaga yetgan odamning harakatlariga taqlid qila olmaslik qayd etilgan. Koʻpgina mualliflar imo-ishoralar va yuz ifodalarini tushunishda qiyinchiliklarga eʼtibor berishadi. Bolalar oʻzlarining hissiy holatini mimika va imo-ishoralar yordamida ifoda eta olmaydila. Xususan, ishora ishorasini ishlatish mumkin emasligi maʼlum boʻladi.

Autizmli bolalarning muloqotdagi buzilishlari - boshqa odamlarning bayonotlarini, ifodali nutq xususiyatlarini etarli darajada tushunmaslik, shuningdek, ogʻzaki boʻlmagan aloqa vositalaridan foydalanish va talqin qilishdagi qiyinchiliklar, bizning fikrimizcha, autizmli bolalarning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishi muammolari bilan chambarchas bogʻliq. Autizmdagi ijtimoiy buzilishlar ijtimoiy kompetensiyadagi kamchiliklar, oʻz his-tuygʻularini bildirishda olmaslik, boshqalarning his-tuygʻulariga adekvat javob bera olmaslik va ijtimoiy oʻzaro taʼsirning etarli darajada boʻlmaganligi tufayli yuzaga keladi. Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida quyidagi ijtimoiy kamchiliklar qayd etiladi: bolada normal rivojlanishga xos

bo'lgan qo'shimchalar shakllanmaydi; u ota-onalar bilan jismoniy aloqaga intilmaydi va undan zavqlanmaydi. Keyinchalik, autistik bolalardagi ijtimoiy buzilishlar muloqot jarayonini dastlabki tushunish uchun strategiyalarning etishmasligi bilan ifodalanadi. Bolalar boshqa odamlarning xatti-harakatlariga taqlid qilishda xarakterli qiyinchiliklarga ega; kattalarning nigohiga ergashmaslik mavjud. Rivojlanishning keyingi bosqichlarida autistik bola boshqa odamlar bilan ijtimoiy aloqani boshlashi mumkin; lekin u qisqa muddatlilik bilan ajralib turadi, boshqa odamlar bilan o'zaro munosabat va empatiya qobiliyatining etishmasligi mavjud. Autizmli bolalar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalarini namoyish etmaydilar: ular ijtimoiy o'yinlarni talab qilmaydilar, xushmuomala emaslar, hech narsa bilan baham ko'rishga qodir emaslar yoki atrofdagilarga yordam bera olmaydilar, sevgan kishi xafa bo'lganda taskin topmaydilar va hokazo.

Autizmli bolalarda turli xil kognitiv kamchiliklar mavjud bo'lib, ular muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarining buzilishi bilan ham bog'liq. Ular atrofdagi ob'ektlar va hodisalarning ma'nosini tushunishdagi qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi. Atrofdagi narsalarni o'z vazifasiga muvofiq ishlatish qobiliyatini rivojlantirish nutqning normal rivojlanishining asosiy shartidir. Autizm bilan bolalar o'z vazifalariga muvofiq narsalarni ishlatmaydilar, ob'ektlar bilan kashfiyot, taqlid o'yinlarida qatnashmaydilar. Ular ob'ektlarni aylantirish, burish, aylantirish yoki ularni bir qatorga qo'yish kabi stereotipik manipulyasiya yoki kombinatsiyalangan harakatlarni afzal ko'radilar. F. Kursioning so'zlariga ko'ra, autizmli bolalar sabab-ta'sir munosabatlarini o'rganishdagi qiyinchiliklar bilan ajralib turadi, bu aniq harakatlar muayyan natijalarga olib kelishini tushunmaslikda ifodalanadi. Bu muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki muloqot jarayoni sabab –oqibat munosabatlarini tushunishni o'z ichiga oladi. Autizmli bola nutq nutqi uning atrofidagi odamlarning xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkinligini tushunmaydi.

Biz autistik bolalarning mavhumlik qobiliyatining cheklanganligi bilan ajralib turadi, bu esa til va boshqa ramziy tizimlarning tuzilishini o'zlashtirish jarayonida katta qiyinchiliklar tug'diradi, degan fikrga qo'shilamiz. Bolalar ko'p hollarda nutq so'zlarining ma'nosini tahlil qila olmaydilar, ular so'zlar va bu so'zlar belgilab beradigan va ifodalaydigan ob'ektlar va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni o'rnatishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

K. Gilbert, T. Peters nutq va muloqot muammolarining mohiyati autizmli odamlarning ramzlar bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelishida yotadi, deb hisoblaydilar. Odatda og'zaki fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, odatda rivojlanayotgan odamlardan farqli o'laroq, autizmli odamlarda fikrlashning vizual shakllari mavjud. Masalan, ularning fikricha, yuqori funksiyali autizmli bolalar atrofdagi voqelik hodisalari nutq orqali ifodalanishini bilishadi, lekin ular nutq nutqining ma'nosini tushunishda qiynaladilar. Kognitiv buzilishlar ramziy o'yinning cheklangan qobiliyatida ham namoyon bo'ladi. Autizmli bolalar o'z-o'zidan umumlashtirishga va shakllangan muloqot qobiliyatini bir vaziyatdan ikkinchisiga o'tkazishga qodir emaslar.

Shunday qilib, tadqiqotchilar autizmli bolalarning kognitiv, hissiy va ijtimoiy kamchiliklari bilan bog'liq bo'lgan va motivatsiyaning etishmasligi, og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa vositalaridan foydalanishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos aloqa buzilishlarini qayd etadilar. Asosiy belgilar tizimlarining rivojlanmaganligi qayd etilgan: nutq, optik-kinetik, para- va ekstralingvistik, makon va vaqtni tashkil etish, vizual aloqa. Turli xil aloqa vositalaridan foydalangan holda ma'lum niyatlarni etarli darajada ifoda eta olmaslik, xabar ko'rinishidagi ma'lumotlarni kodlash va dekodlashda qiyinchiliklar, javob va fikr-mulohazalarning yo'qligi, dialog qila olmaslik qayd etilgan.

Kommunikativ va ijtimoiy xulq-atvorning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga, autistik bolalarning kommunikativ va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish darajasini baholashga imkon beradigan juda ko'p sonli usullar mavjud. Ushbu usullar guruhini sifatli tahlil qilish ularni bir nechta kichik guruhlarga bo'lish imkonini beradi:

1. Boladagi autistik kasalliklar, ijtimoiy, muloqot va xulq-atvor kamchiliklarini aniqlashga yordam beradigan diagnostik shkalalar - Autism Diagnostic Interviyew-Revised (ADI-R); Autism Diagnostic Observation Schedule (ADOS); Childhood Autism Rating Scale (CARS). Ushbu usullar guruhiga Lebedinskaya K.S., Nikolskaya O.S. tomonidan ishlab chiqilgan Diagnostika kartasi kiradi, bu bolalik autizmiga shubha qilingan ikki yoshli bolani batafsil tekshirish imkonini beradi. Bu bolalik autizmi bo'lgan bolaning barcha sohalarida rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan: vegetativ- instinktiv, affektiv, harakatchanlik, aloqa, idrok etish, vosita qobiliyatlari, intellektual rivojlanish, nutq, o'yin faoliyati, ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, psixosomatik korrelyasiya.
2. Moslashuvchan xulq-atvor shkalalari adaptiv ko'nikmalarni baholash va rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning ijtimoiy, aloqa, vosita qobiliyatlari, shuningdek, o'z-o'zini parvarish qilish ko'nikmalari va xatti-harakatlarining rivojlanish darajasini aniqlash uchun mo'ljallangan standartlashtirilgan usullardir. Eng ko'p qo'llaniladigan usullar quyidagilardir: Vineland Adaptiv Behavior Scale; Bolalarda adaptiv xulq-atvorni baholash.
3. Autizmli bolalarning rivojlanish darajasini baholash va tuzatish va pedagogik tadbirlarni rejalashtirish uchun mo'ljallangan usullar - Psixologik va pedagogik profil (PEP-R); Autism Screyening Instrument for Educational Planning (ASIYeP). Ushbu turkum shuningdek, keyinchalik ma'lum rivojlanish dasturlarini o'zlashtirish maqsadida yosh autizmli bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini baholash uchun ishlab chiqilgan bir qator usullarni o'z ichiga oladi: Brigancye Inventory of Early Development; Transdisciplinary Play-Based Assessment (TPBA); The Carolina Curriculum for Preschoolers with Special Neyeds.
4. Bu guruhga shuningdek, autizmli bolalarda muloqot qobiliyatlarining rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan va tuzatish ishlarining yo'nalishlari, maqsad va vazifalarini belgilashga imkon beruvchi usullar kiradi: Autizmli bolalarning ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalarini baholash; "Autistik bolalar va rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga spontan muloqotni o'rgatish" dasturi doirasida ishlab chiqilgan usul.
5. Chaqaloqlar va yosh bolalarda og'zaki bo'lmagan muloqot darajasini baholash uchun mo'ljallangan usullar. Kommunikativ va ramziy xatti-harakatlar shkalasi (CSBS); 8-24 oylik bolaning kommunikativ va ramziy ko'nikmalarini, shu jumladan imo-ishorali aloqa, ovoz chiqarish, o'zaro ta'sir, turli kommunikativ vaziyatlarda affektiv signallarni baholash imkonini beradi. 18 oylik bolalarda autizm tashxisi uchun ishlab chiqilgan CHAT so'rovnomasi bo'limlarni o'z ichiga oladi: ijtimoiy qiziqishlar, umumiy e'tibor, imo-ishorali aloqa va o'yin. Pre-Linguistic Autism Diagnostic Observation Schedule (PL-ADOS) kamida 3 yoshli bolalarning og'zaki bo'lmagan ko'nikmalarini baholashga imkon beradi.
6. Autizmli bolaning nutqining rivojlanishini baholash usullari. Ushbu usullar guruhi reseptiv va ifodali nutqning rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, bolaning muloqot qobiliyatlari haqida aniq tasavvurga ega emas. Autizmli bolalarda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun xorijiy maxsus ta'lim va psixologiyada uchta asosiy yondashuv ishlab chiqilmoqda: psixoanalitik, bixevioristik va psixolingvistik. 1950 va 1960-yillarda hukmronlik qilgan psixoanalitik yondashuvda autistik bolalarning tili, psixoanalitiklarning fikriga ko'ra, ularning autistik belgilarining sababi bo'lgan nizolarni ifodalash vositasi sifatida qaraldi. Misol uchun, L. Jekson autizmni umuman olganda va ayniqsa, ijtimoiy ogohlantirishlarga javob bermaslikni o'ta xavfli deb qabul qilingan narsaga javoban himoya mexanizmi sifatida ko'rdi. R. Ekshteynning fikriga ko'ra, boshqa odamlarning shaxslararo aloqani o'rnatishga urinishlari bilan tahdidni his qiladigan autizmli bolalar, bir vaqtning o'zida ekolaliya shaklida aloqa qilish zarurligini bildiradilar. Eng mashhur psixoanalitik yondashuvning muallifi V. Bettelxaym bo'lib, u autizmli bolalar nutqida olmoshning o'zgarishi fenomeniga katta e'tibor bergan. U bu hodisani bu bolalarda shaxsiy individuallik yo'qligi va o'z mavjudligini inkor etishning aksi deb hisobladi. Shunday qilib, ularning o'ziga xos nutqi Bettelxaym tomonidan til buzilishi deb hisoblanmagan. Bundan

tashqari, Bettelxaym autizmli bolalar til tushunchalarini shunchalik yaxshi o'rganadilarki, ular o'zlarining nutqlarini bilvosita yoki ramziy ravishda ichki aqliy ziddiyatlarini ifodalash uchun ishlatishlari mumkin deb hisoblardi. Shunday qilib, psixoanalitik yondashuvlar tilni terapiya maqsadi deb hisoblamadi. Autizmli bolalar nutqini tahlil qilish ularning ichki ziddiyatlarining tabiatini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega edi. Shu bilan birga, terapiyaning maqsadi o'z-o'zini anglash bilan bog'liq ushbu ichki ziddiyatlarni hal qilish edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, autizm spektori buzilishi bo'lgan bolalarda nutq va muloqot muammolari asosan nutqni tushunishning buzilishi bilan emas, balki ixtiyoriy xulq-atvorni tashkil etish, ramziy tizimlarni o'zlashtirish hamda og'zaki va og'zaki bo'lmagan aloqa vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liqdir. Autizmli bolalarda ijtimoiy o'zaro ta'sirning yetarli darajada shakllanmaganligi, empatiya va taqlid ko'nikmalarining rivojlanmaganligi, shuningdek, sabab-oqibat munosabatlarini anglashdagi cheklanishlar muloqot jarayonining buzilishiga olib keladi. Ko'rib chiqilgan ilmiy yondashuvlar va diagnostik usullar autizmli bolalarning kommunikativ, ijtimoiy va kognitiv rivojlanish darajasini kompleks baholash zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, erta tashxis qo'yish, individual rivojlantiruvchi va korreksion-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish autizmli bolalarning nutqiy va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, autizmli bolalar bilan ishlashda fanlararo yondashuv, zamonaviy baholash metodlari va muloqotni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus pedagogik texnologiyalardan foydalanish ularning jamiyatga integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
2. Андреева Г.М., Яноушек Я. Взаимосвязь общения и деятельности // Общение и оптимизация совместной деятельности. – М., 1987. – 301 с.
3. Аутизм: методические рекомендации по коррекционной работе (материалы к спецкурсу) / Под ред. С.А. Морозова. – М.: СигналЪ, 2002. – 246 с.
4. Qutbiddinovna A.N. Autizm spektorli bolalarni o'qitish va tarbiyalash. – Toshkent: Ilm ziyo nashriyoti, 2023. – 180 b.
5. Qutbiddinovna A.N. AUTIZM SPEKTORLI BOLALARDA IJTIMOIY-MAISHIY MALAKALARNI RIVOJLANTIRISH: doi. org/10.5281/zenodo. 10555394. ILM-FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI.